



RUDISCH FERENC – TÓTH BENEDEK

## Az egészség fogalmának kulturális konstrukciója az 1850-es években\*

A jelen tanulmány a modern egészség-diskurzus kialakulásának és korai működésének tanulmányozásához szeretne hozzájárulni. Elemzéseink a jelentések (a kulturális tudás) termelésének és elrendezésének azon sajátos módjaira vonatkoznak, melyek az egészség tapasztalatát és értelmezését vezérelték a 19. század második felében, a sajtó (hangsúlyosan *nem* a szaksajtó) médiumát használva. Módszertani szempontból indokoltnak láttuk a modern egészség-diskurzus és a modern magyar sajtó diskurzusának „találkozási pontját” az 1850-es években megjelölni, konkrét elemzéseinket pedig az 1854-ben induló *Vasárnapi Újsághoz* kötni (a tanulmány első felében részletesen bemutatjuk mindezekkel kapcsolatos fogalom-meghatározásainkat és érveinket). Szintén módszertani megjegyzésként kíváncsodik ide, hogy a jelen dolgozat keretei között nem tekinthetjük feladatunknak az egészség modern sajtódiskurzusának feltárását és bemutatását; amire itt vállalkozhatunk, az mindössze ezen munka előtanulmányának tekinthető.

Tanulmányunk gondolatmenetének fókuszában az a kérdés áll, hogy miképpen közvetíti (pontosabban: építi fel) a formálódó modern polgári közönség számára a hangsúlyosan *nem* szaksajtó az egészség *kulturális* fogalmát: a sajtó, a közönség és az egészség-fogalom hármának viszonyrendszere rajzolódik tehát ki. A három komponens közül az egészség fogalmának az 1850-es évekre már meglehetősen gazdag értelmezése alakult ki a magyar orvosi szaksajtóban,<sup>1</sup> maga az említett *viszonyrendszer* ugyanakkor ebben a formájában csak ekkortól jöhetett létre, mert ekkortól kezdett kialakulni mind a sajtó, mind a közönség (a későbbiekben részletesen bemutatandó) modern formája, illetve ezek viszonya.

Az elemzések forrásaként szolgáló korpuszt a korszak legfontosabb (sokáig gyakorlatilag egyetlen) enciklopédikus, „közismereti” magyar hetilapjában (vagy családi lapjában), a *Vasárnapi Újság*ban megjelent szövegek alkotják. Az elemzések (illetve azok tanulságainak) részletesebb bemutatása előtt mindenképpen szükségesnek látszik néhány alapvető, áttekintő és bevezető jellegű elméleti és módszertani megjegyzést tennünk megközelítésünket, illetve szűkebben a források meghatározását illetően.

### ***Az egészség fogalma mint kulturális konstrukció***

Az orvosi antropológia (*Medical Anthropology* – MA) már az 1950-es évek végétől olyan átfogó konstrukcióként tekint az egészség fogalmára, amely egyaránt tartalmazza a fizikai,

\* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 azonosítójú, EU társfinanszírozású projekt támogatta.

<sup>1</sup> Lásd: Gracza Tünde: *Magyarország közegészségügyi állapota a korabeli magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok tükrében*. [kézirat]

pszichológiai és társadalmi jólét komponenseit,<sup>2</sup> vagyis nagy hangsúlyt fektet azokra a társadalmi keretekre és társadalmilag előállított jelentésekre, amelyek a betegségek észlelését, értelmezését és tipologizálását meghatározzák. (Ezt a szempontot radikalizálják és kapcsolják össze a hatalom aspektusával *Michel Foucault*-nak az angolszász orvosi antropológiához képest egészen más úton járó, de szempontjából [is] klasszikussá vált 1955-ben megjelent művei, az *Elmebetegség és pszichológia*, valamint *A klinikai orvoslás születése*.<sup>3</sup>)

Az 1970-es években azután az antropológia hermeneutikai/interpretatív fordulatával összhangban „mindemellett újdonság volt az egyre erősödő különbségtevés a *disease* (biomedikus módon mérhető sérülés vagy anatómiai, illetve fiziológiai rendellenesség) és az *illness* (a nem-jólét kulturálisan szervezett, a szenvedés élményét is magában hordozó személyes tapasztalata) [fogalmai – T. B.] között”.<sup>4</sup> A két fogalom valójában az antropológiai módszertanokban ekkoriban (is) nagy szerepet játszó *emic/etic* megkülönböztetés leképezése, mely szerint a *disease* tölti be a szóban forgó kultúra szempontjából kívülről bevezetett *etic*, az *illness* pedig az *emic* kategóriát (vagyis mindazon eszméket, melyeket a kultúra hordozói birtokolnak világukkal és önmagukkal kapcsolatban). Az *illness* szubjektív, jelentésalapú kategóriája így kerül szembe a *disease* által hordozott pozitivistá-teremtéstudományos objektivitás és tudományos faktualitás-igényekkel, és válik az egészség jelentésszövegező pontú antropológiai értelmezésének kiindulópontjává.

Az *illness* immár tisztán kulturális, emikus kategória tehát (és mint ilyen, kompatibilis az interpretatív antropológia kvalitatív módszereivel), ugyanakkor alapvetően individuális tapasztalatok értelmezésére alkalmas. Ezért több szerző javasolja már az 1970-es években újabb emikus terminus, a *sickness* bevezetését, amely az egészséggel kapcsolatos szélesebb szociális összefüggésekre vonatkozik.<sup>5</sup> Ez az újabb betegség-kategória „kulturálisan létrehozott hálózatokra vonatkozik, melyek szimbolikus jelentéseket kötnek fiziológiai és pszichológiai folyamatokhoz és a betegség személyes tapasztalatához egyrészt, illetve szociális szituációkhoz és viszonyokhoz másrészt.”<sup>6</sup>

Az előbbieken az orvosi antropológia terminológiáját ismertettük. A teljesség kedvéért szót kell itt ejtenünk az egészség/betegség társadalmi-kulturális tanulmányozásának másik fontos beszédmódjáról is, a Foucault nézeteire és műveire nagyban támaszkodó *kritikai orvosi antropológiáról* (*Critical Medical Anthropology* – CMA). Röviden összefoglalva ez „olyan materialista megközelítést pártfogol, mely a hatalmi struktúrák vizsgálatát részesíti előnyben, melyek a domináns kulturális konstrukciók alapját jelentik. [A CMA – T. B.] azokra a módokra kérdez rá, melyeken keresztül a hatalom (ideértve a »valóság« keretezésének hatalmát is) kibontakozik.”<sup>7</sup> A kritikai orvosi antropológia számos ponton érintkezik a kritikai kultúrakutatás megközelítéseivel és a diskurzuselemzés módszereivel (mely utóbbi alapfogalma egyébként szintén Michel Foucault-tól származik).

Visszatérve az orvosi antropológiában kialakult terminológiára: láthattuk, miként osztják fel a *disease*, *illness* és *sickness* terminusok alapvető megkülönböztetések mentén az egészség/betegség értelmezési tartományát. A '*disease*' a szűk értelemben vett orvosi, termé-

<sup>2</sup> Singer, Meril – Erickson, Pamela I. (eds.): *A Companion to Medical Anthropology*. Oxford, 2011. 10.

<sup>3</sup> Magyarul: Foucault, Michel: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*. Budapest, 2000. Ford. Romhányi Török Gábor.

<sup>4</sup> *A Companion to Medical Anthropology*, 15.

<sup>5</sup> *A Companion to Medical Anthropology*, 15.

<sup>6</sup> *A Companion to Medical Anthropology*, 16.

<sup>7</sup> *A Companion to Medical Anthropology*, 18.

szettudományos értelemben vonatkozik magukra a betegségekre (a „biomedikus szignifikáció” szerint), szemben a másik kettővel, amelyek a betegség kulturálisan meghatározott *tapasztalatát* igyekeznek feltárni nem az orvostudomány, hanem a kulturális antropológia kvalitatív társadalomtudományos módszereivel: azt a jelentéshálót, amelyben a betegség értelmeződik a beteg és az őt magában foglaló közösség számára. A két emikus kategória közötti alapvető megkülönböztetés pedig a személyes (*illness*)/kollektív (*sickness*) aspektusok különbsége. A jelen tanulmányban alapvetően ezt a két fogalmat alkalmazzuk a későbbiekben (természetesen a szükséges történeti és módszertani pontosításokkal): a betegség/egészséggel kapcsolatos jelentések meghatározását és szerveződését fogjuk tanulmányozni személyes és kollektív aspektusaiak szerint. A fogalmakat az elemzést segítő módszertani eszközökként alkalmazzuk: segítségükkel az egészség / betegség fogalomkörének, értelmezési tartományának a társadalomtudományos elemzési illetékességi körébe tartozó kulturális (vagyis nem-természettudományos) aspektusát szeretnénk meghatározni és hangsúlyozni.

### **Az egészségfogalom történeti kontextusáról**

Az imént vázolt (alapvetően módszertani értelemben vett) kultúratudományos megalapozottság mellett megközelítésünk másik alapvető jellemzője az, hogy *történeti* érdeklődésű. Forrásszövegeink a 19. század közepéről származnak: abból a korszakból, amelyben az egészségügy intézményesülése és professzionalizálódása végbement a modernizálódó nyugati társadalmakban. (A ’modernizálódás’ terminus egyébként részben éppen ezen általános intézményesülési és professzionalizálódási folyamatokra vonatkozik.) A század második felében sorra születnek – főként az 1848-as angol *Public Health Act* mintájára<sup>8</sup> – a közegészségügyi törvények; ebbe a sorba illeszkedik az 1876-os magyar törvény is. A 19. század folyamán egész Európában intézményesül és egységesül az orvoscépzés (így Magyarországon is<sup>9</sup>), kialakul (és a különféle kuruzslóktól, bábáktól, gyógykovácsoktól határozottan elkülönül) a professzionális modern orvos hivatásszerepe, nem mellékesen szoros összefüggésben a ’beteg’ új szerepével.<sup>10</sup> Mindezek mellett kiépül a háziorvosi ellátás és a kórházak rendszere, megjelennek a kötelező védőoltások (például Angliában 1853-tól a kötelező hímlőoltás<sup>11</sup>), röviden: a modernizálódó államok intézményes szinten definiálják újra az egészség/betegség területeit. Ennek az újraértelmezésnek, újrameghatározásnak két egyértelműen különböző iránya volt: „...világosan elvált egymástól a *higiénia* és a *közegészség* fogalma, az egyiket az egyéni, a másikat viszont a közösségi felelősség szférájának tekintették.”<sup>12</sup> A 19. század folyamán formálódó modern egészségügyi politika megszervezése/megszerveződése előtt

<sup>8</sup> Vö. Kearns, Gerard – Lee, W. Robert – Rogers, John: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 1995. 144.

<sup>9</sup> Például: Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története, 1770–1944*. Budapest, 2008.; Mayer Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1988. 382.

<sup>10</sup> Európai példákat lásd: Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 133–140. Magyar viszonylatban kiváló összefoglalást ad: Simon Katalin: *Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század)*. Replika 105. (2017) <http://replika.hu/replika/105-02> [letöltés: 2018. jún. 8.]

<sup>11</sup> Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 143.

<sup>12</sup> Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147.

két út állt tehát attól függően, hogy elsődleges tárgyának az *egyént* vagy a *környezetet* tekintette; az előbbi esetben a kórházakra épülő egészségügyi szolgáltatások, az utóbbi esetben a csatornázás, ivóvízellátás stb. megszervezése élvezett prioritást. A történeti példák tanúsága szerint a konkrét válaszok (az egyes egészségügyi rendszerek) nagyon különbözők voltak;<sup>13</sup> részletes ismertetésük külön tanulmány tárgyát képezhetné. Az általunk jelenleg követett gondolatmenet szempontjából a legfontosabb tanulság a *higiénia* és a *közegészség* fogalmának (bátran állíthatjuk: kulturális koncepciójának) különbsége: ez a két koncepció határozta meg az egészséggel kapcsolatos, 19. században kiformálódó modern gondolkodást, ezek álltak az egészségügyi rendszerek konkrét intézményesülési folyamatainak háttérében. Az egészség társadalmilag/kulturálisan érvényes értelmezései tehát individuális (higiénia) és szociális (közegészségügy) irányból épülnek fel; talán nem túlzás, ha az orvosi antropológia szempontját alkalmazva az *illness* és *sickness* módszertani terminusok konkrét történeti dimenzióját véljük itt felsejleni.

A konkrét intézménytörténeti változások a nyugati társadalmak *modernizációs* trendjeinek részét képezik. Emellett hangsúlyoznunk kell, miszerint az egészségről való gondolkodás 18–19. századi átalakulása olyan átfogó társadalomtörténeti-kulturális változásba is illeszkedik, mely egyaránt érinti az individuális és kollektív identitásminták,<sup>14</sup> más kifejezéssel az egyéni és szociális életvilágok legalapvetőbb struktúráit. Az élet teljes spektrumának, időnek és térnek, önmagunk és mások, általánosságban a világ érzékelésének ezt a 19. században kialakuló tapasztalatát Marshal Berman klasszikussá vált, modernizációtól megkülönböztető meghatározása szerint *modernitásnak* nevezzük.<sup>15</sup>

Michel Foucault a tapasztalat szerkezetének átrendeződéseként írja le mindezt, a szavak és dolgok közötti új viszony kialakulásaként,<sup>16</sup> melynek során megváltozik „a betegségek neve, a tünetek csoportosítása, a beteg testéhez alkalmazott alapvető észlelési kódok, a megfigyelés tárgyainak mezeje, módosul az orvosi tekintet tájékozódásának egész rendszere”.<sup>17</sup> Hangsúlyozzuk még egyszer: nem pusztán az *orvosi* tekintet, hanem a látás, a szemlélet *egésze* változik meg a 19. század folyamán,<sup>18</sup> ami szükségszerűen vonja magával a legalapvetőbb kulturális koncepciók (köztük az egészség) újrafogalmazásának-újrafogalmazódásának igényét. Foucault specifikusan a betegségek kapcsán, de általános értelemben is jelölt és jelölt új viszonyáról beszél,<sup>19</sup> olyan új *diskurzusokról*, melyek újfajta módon szervezik meg a társadalmilag érvényes jelentések meghatározásának és használatának módjait.<sup>20</sup> Ilyen új diskurzusban jön létre és működik az egészség új fogalma is; fontos megjegyeznünk, hogy nem pusztán szakmai diskurzusról van szó. Jelen gondolatmenet számára elsődlegesen egy olyan diskurzus bír jelentőséggel, amelyben a társadalom (pontosabban, amint a későbbiekben látni fogjuk, a formálódó polgári középosztály) tagjai számára artikulálódik az egészség

<sup>13</sup> Vö. Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147–153.

<sup>14</sup> Vö. Sennett, Richard: *A közéleti ember bukása*. Budapest, 1998.

<sup>15</sup> Modernizáció és modernitás meghatározásaihoz lásd: Berman, Marshall: *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity*. New York, 1982. 16–20.

<sup>16</sup> Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 94. skk., illetve: uő: *A szavak és a dolgok*. Budapest, 2000.

<sup>17</sup> Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 159.

<sup>18</sup> Crary, Jonathan: *A megfigyelő módszerei*. Budapest, 1999.

<sup>19</sup> A betegségek kapcsán: Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 102.

<sup>20</sup> Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. Holmi, 3. évf. (1991) 7. sz. 868–890. [<http://www.holmi.org/1991/07/michel-foucault-a-diskurzus-rendje-torok-gabor-forditasa>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

fogalma; ez a diskurzus pedig (alább részletezendő okokból és módon) alapvetően a sajtóhoz köthető.

Megközelítésünk tehát hangsúlyosan nem (orvos)tudománytörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból kiinduló, azt a rendelkezésünkre álló kereteknek megfelelően szűkítő, *mediatörténeti* jellegű: elemzéseink a köztudatot formáló, sajtóban artikulálódó egészségkonceptiókra vonatkoznak.<sup>21</sup> E helyt nem tekinthetjük feladatunknak, hogy a vonatkozó szakirodalom által megjelölt és feltárt átfogóbb társadalomtörténeti kérdéseket és összefüggéseket (az orvosi hivatás professzionalizálódásának részletesen elemzett folyamatát, az orvos- és betegszerepek differenciálódását és átalakulását, a medicina társadalmi „infiltrációjának” problémáit, a modernizálódó-városiasodó társadalmak szociopatológiáját, a közegészségügyi kérdések politikai összefüggéseit stb.)<sup>22</sup> a maguk mélységében mutassuk be; ezek e helyt elemzéseink vázlatosan érzékeltethető kontextusaként szerepelnek. Tanulmányunk fő kérdései – ahogy fentebb kifejtettük – a kulturálisan meghatározottként tételezett egészségkonceptió és a sajtó mint médium összefüggésére vonatkoznak; arról szeretnénk képet alkotni, hogy miként formálódik ez a rendkívül fontos fogalom egy egészen konkrét sajtódiskurzus keretei között.

### A sajtó mint médium

A szociálisan előállított és elrendezett értelem (a *tudás*) modernitásban megváltozó struktúráinak részletesebb bemutatására jelen keretek között bővebben nincs módunk, mindössze egyetlen fontos aspektust szeretnénk hangsúlyozni: a sajtó mint médium folyamatosan növekvő jelentőségét a 19. század folyamán (a század második felében gyorsuló mértékben). Megközelítésünk tehát a modernitás ezen alapvető mediatizációs trendjére koncentrál: ebben az értelemben általános társadalomtörténeti jellege a mediatörténet irányába szűkül.

A *médium* kifejezés ebben az összefüggésben technikailag és intézményesen is meghatározott *közeget* jelent, a valóságértelmezés, az értelem- és jelentésképzés elsődleges közegét; „mint domináns médium, az újság [a 19. század derekán – T. B.] a valóság értelmezésének kereteit biztosítja, és ezáltal hozzájárul a láthatóság termeléséhez”.<sup>23</sup> A 19. század folyamán kiformálódó tömegsajtó tehát a modernitás kultúrájának alapvető közege,<sup>24</sup> itt jönnek létre és válnak hozzáférhetővé tömegesen a társadalom számára a hétköznapi élet új orientációs mintái, valamint a kultúra új és újradefiniált alapfogalmai és koncepciói egyaránt.<sup>25</sup> Az imént elmondottakat (illetve a tényt, hogy a korszakban mindez mennyire reflektált volt) jól érzékelteti egy bécsi napilap 1859-ből származó tárcacikke: „Az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem tartjuk túlzásnak azt mondani, hogy az újságokat immár a napi »élelmiszerek« közé számíthatjuk. Igen, ez a darab itatóspapír egy szinten áll a vízzel, kenyérrel vagy hússal. Mint ezek, az újság is egy általános szükséglet, mindenki szükséglete lett. [...] Ugyanazzal az

<sup>21</sup> Tudománytörténet és társadalomtörténet viszonyát e helyt a Simon Katalin által meghatározott értelemben kezeljük. Simon: *Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt*, 14–15.

<sup>22</sup> Az itt jelzett kérdések kiváló összefoglalását adja például: Porter, Roy: *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London, 1999. 304–428.

<sup>23</sup> Grotta, Marit: *Baudelaire's Media Aesthetics. The Gaze of the Flâneur and 19th-Century Media*. London – New York, 2015. 23.

<sup>24</sup> A mediatörténet ebben az értelemben egyenesen médiakultúráról (is) beszél a korszak kapcsán. Vö. Faulstich, Werner: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*. Göttingen, 2004.; Grotta: *Baudelaire's Media Aesthetics*, 7.

<sup>25</sup> Vö. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*. Budapest, 1998. 25. skk.

ellenállhatatlan erővel hatol el a társadalom minden rétegéhez; senki sem tudja magát kivonni befolyása alól, bármelyik társadalmi réteghez tartozzék is. [...] A nép nem mérítheti könyvekből a bölcsességét. [...] Az újság viszont felfogható képet ad neki a világtörténeti eseményekről, megismerteti a szellemi élet és a természet érdekességeivel, ünnepel vele a családi asztalnál, tanítja gyermeket nevelni, gazdálkodni (háztartást vezetni), és, ami talán fő érdeme, belecsepegteti az érdeklődést a nyilvános ügyek iránt.”<sup>26</sup>

A fentiekben vázlatosan ismertetett megfontolások fényében módszertanilag mindenképpen indokoltnak látjuk, hogy ha az egészség kulturális koncepciójának 19. században kialakuló formáját kívánjuk kutatni, azokat a jelentéselemeket tehát, melyek az ekkor formálódó új kultúra számára kívántak érvényesek lenni, a sajtó (és ebben az esetben hangsúlyosan *nem* a szaksajtó) forrásaink elsődleges közegeként vehető számításba.

### ***A forrásszövegek közege: a Vasárnapi Ujság az 1850-es években***

A 19. század derekán megjelennek tehát az újfajta megkülönböztetésekre épülő modern életkeretek; a társadalmi élet alapvető kategóriái változnak meg<sup>27</sup> (legelsősorban és leginkább megtapasztalható módon a nagyvárosban, mely – Hanák Péter szavai szerint is – „egyre inkább az egész társadalom élet- és gondolkodásmódjának formálója és mintaképe”<sup>28</sup> a 19. század második felében). A *szocialitás*, a kollektívan birtokolt és elrendezett *értelem* keretei és formái változnak meg, melyek magukkal hozzák a mindennapi környezet értelmezésének<sup>29</sup> és a mindennapi érintkezés formáinak változását is – ez utóbbiak alapvetően (ahogy fentebb is jeleztük) a sajtó médiumában nyerik el új formáikat és mintáikat.

Ezt az általános kultúraépítő és szocializációs funkcióit Magyarországon elsősorban az úgynevezett családi lapok vállalták a legtudatosabban,<sup>30</sup> közülük is a leginkább paradigmaticus módon és a legnagyobb hatással az 1854-ben indult (és 1921-ig létezett) *Vasárnapi Ujság*. A lap a szórakoztatva tanítás jegyében a legkülönbözőbb témákban közölt közérthető írásaiban a családi és társadalmi élet, a kollektív emlékezet, a földrajz, a gazdaság és nem utolsósorban az egészség új formáit és alapfogalmait ismertette és terjesztette. A lapot szerkesztő Pákh Albert 1858-ban publikált írásában<sup>31</sup> meglehetősen pontosan reflektál a sajtó új formájának igényére és az új közönség formálódásának-formálásának kérdéseire, érdemes ezért cikkével részletesebben foglalkoznunk. Az 1850-es évek első felére visszatekintve rögzíti az alapvető változás, valami gyökeresen új kezdetének a tényét. A „szellem erőteljes újra ébredésének korszakáról”, „gyökeresen megváltozott új viszonyokról” beszél, melyek között a *Vasárnapi Ujság* semmilyen előzményhez nem tudott viszonyulni, vagyis teljesen új

<sup>26</sup> *Ein Kapitel von den Zeitungen*. Neueste Nachrichten, 1859. július 24. (No. 114.) 1.

<sup>27</sup> Vö. „A munka, a lakóhely és a közösségi viszonyok, benne az állampolgár és állam kapcsolatával mind-mind új formákat öltöttek magukra, s ezzel megszületőben volt az, amit tömören modern életkereteknek szokás nevezni.” Gyáni: *Az utca és a szalon*, 23.

<sup>28</sup> Hanák Péter: *Polgárosodás és urbanizáció*. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1999. 18.

<sup>29</sup> Vö. A városi személyiségnek újból föl kell fedeznie, esetleg éppen magának kell megalkotnia azokat a kódokat, amelyek jelentéssel ruházzák föl a nagyváros kaotikus világát.” Gyáni: *Az utca és a szalon*, 27.

<sup>30</sup> Vö. Lipták Dorottya: *A családi lapoktól a társasági lapokig*. Budapesti Negyed, (1997) 16-17. sz. 45-71.

<sup>31</sup> Pákh Albert: *A „Hirmondó” czimű új néplap és a „Vasárnapi Ujság.” (Tájékoztásul multa s jövőre.)* Vasárnapi Ujság, 1858. november 14. (46. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00246/>] [A Vasárnapi Ujság-hivatkozások most és a későbbiekben a mindenkor kapcsos zárójelben feltüntetett címeken található online-szövegekre vonatkoznak, oldalszámokat ezért ezen hivatkozások esetében nem adunk meg.] (letöltés: 2018. jún. 8.)

közegben és körülmények között önmagának kellett kialakítania formáit és tartalmait, új *paradigmává* kellett válnia: új (és egyre szélesedő) közönség új lapjává.

Visszatekintve a lap négy évvel korábbi indulására azt jegyzi meg, hogy a lap a legszélesebb olvasóközönséget kívánta megcélozni, „néplap” akart lenni, de új értelemben; a „nép” (népiességben kifejeződő) hagyományos fogalmát elutasítva, helyette valami akkor még nem meghatározott értelemben újradefiniálva: „A Vasárnapi Ujság először mondtá ki a jelen évtizedben, hogy »néplap« akar lenni. E fogalom akkoriban nem volt tisztába hozva, valamint nem volt irodalmi közlöny, melyet a nagy közönség, mint igényeinek kielégítőjét, érdekeinek, vágyainak képviselőjét, létszámához arányosan, némi melegséggel karolt volna fel. [...] A Vasárnapi Ujság vagy nem tudott, vagy nem akart »népies« lenni. – A feladat megfejtésre várt. [...]”<sup>32</sup>

A szöveg későbbi pontján egyértelműen a középosztályt jelöli meg a lap közönségéként, melyet gondosan elkülönít a „szorosabb értelemben vett nép” fogalmától: „Időszakonként bepillantottunk kiadóhivatalunkban a szokatlan számmal szaporodó előfizetők névkönyvéibe is; vizsgáltuk azok polgári és társadalmi állását, s úgy találtuk, hogy a közönség legtisztéletreméltóbb része, a haza intelligens osztályai, a szellemi érdekeket becsülni tudók s akarók, az u. n. *középrend* [kiemelés tőlem – T. B.] sereglett össze körülünk, mely magában foglalá ugyan a mágnástól kezdve a vadkerti kanászig minden osztály képviselőit, de a több ezernyi sorozatban alig találtunk néhány százat, kiket a szorosabb értelemben vett »nép« közé osztályozhattunk volna.”<sup>33</sup>

A lap szórakoztatva tanító, szocializáló funkciójáról pedig a következőket írja: „Vizsgáltuk közlött cikkeink hatását is; és úgy tapasztaltuk, hogy pusztán nemesebb időtöltésre szánt mulattató cikkeinken kívül, mindig növekedő rokonszenyben részesülnek a tudomány és ismeret gyümölcseivel megrakott tartalmas közleményeink, bár azok előadás és nyelv tekintetében épen nem különböztek az irodalomnak egyéb emeltebb hangon irt termékeitől. Beláttuk, hogy egy gyakorlati, komoly irányu, mivelt modoru, ismeretterjesztő lapra szükség van, – s illy lapnak közönsége lesz.”<sup>34</sup>

Pákh Albert imént idézett nézeteivel és véleményével nagy mértékben egyetért a mai szakirodalom is, miszerint a *Vasárnapi Ujság* Magyarországon 1854-es indulásától kezdve a (fentebb meghatározott értelemben vett) modern kultúra úttörő és kiemelkedően fontos médiumának tekinthető: egy új (részben általa megteremtett) közönség újfajta, szórakoztatva tanító (vagyis szocializáló) orgánumának.

### ***A magyar közegészségügy intézményesülése a kezdetektől 1860-ig***

Bár munkánk elsődlegesen a hazai egészségdiskurzus és a sajtó 19. század derekán történő összekapcsolódására fókuszál, kutatásunk történeti perspektívájából adódóan (a konkrét történeti háttér tisztázásának érdekében) röviden ki kell térnünk a magyar közegészségügy intézményesülési folyamatának néhány lényeges mozzanatára is. Annak ellenére, hogy a diszciplína intézményesülésének legfontosabb állomásai (a különböző szakmai szervezetek létrejötte, a szaklap elindulása, az Országos Közegészségügyi Tanács megalakulása, a közegészségügy átfogó törvényi szabályozása) kivétel nélkül a 19. századhoz kötődnek, a témával foglalkozó szakirodalom általában az 1770-es esztendőt jelöli meg az intézményesülési

<sup>32</sup> Pákh: *A „Hírmondó”, id. mű.*

<sup>33</sup> Pákh: *A „Hírmondó”, id. mű.*

<sup>34</sup> Pákh: *A „Hírmondó”, id. mű.*

folyamat kezdőpontjaként.<sup>35</sup> Mária Terézia 1770-es rendelete, a *Generale Normativum in Re Sanitatis* (amely átfogóan szabályozta a magyar egészségügy működését, és diplomához kötötte az orvosi gyakorlatot), valamint a nagyszombati egyetem orvosi karának első, 1770-es tanéve valóban jól jelzi, az alapvetően 19. századi intézményesülési folyamat gyökerei a 18. század utolsó harmadáig (a felvilágosodás kibontakozásának koráig) nyúlnak vissza. A közegészségügy professzionalizálódásának kulcskérdésévé a képesítéssel nem rendelkező kuruzslók szakmából való kiszorítása és az újonnan létesített (1777-től Budán, majd 1784-től Pesten működő) orvosi kar monopóliumhelyzetének biztosítása vált. A gyógyszerészek, bábák, sebészek, orvosok tevékenységét fokozatosan ellenőrzés alá helyezték: a megyei főorvosoknak 1786-tól negyedéves és éves jelentéseket kellett készíteniük, a gyógyszerészeket és a bábákat a korszakban többször is összeírták. Az egészségügy közigazgatási rendszerének kiépülését segítette, hogy a 18. század utolsó harmadától kezdve (részben az uralkodók anyagi támogatásának köszönhetően) az ország számos vidéki városa kórházi épületekkel gazdagodott. A közegészségügy legfontosabb feladatának a Helytartótanács a különböző járványok leküzdését, visszaszorítását tekintette, ezzel kapcsolatban pedig az állóvizek, lápok, mocsarak kiszáraitását és az ivóvíz minőségének javítását szorgalmazta.<sup>36</sup>

A hazai orvostársadalom önszerveződésének és meginduló szakmai párbeszédének fontos állomása volt az Orvosi Tár megindulása 1831-ben, valamint a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének 1841-es megalakulása.<sup>37</sup> A közegészségügy iránti fokozott érdeklődést jól mutatja, hogy az 1848-as forradalom és szabadságharc idején számos hazai orvos állt elő a közegészségügyi rendszer átszervezésére, az orvosképzés megújítására vonatkozó javaslatával (a szakmai vita egyébként már a sajtón keresztül zajlott!).<sup>38</sup> A forradalom leverését követően a neoabszolutista Habsburg-hatalom igyekezett átszervezni (centralizálni) az egészségügyi közigazgatást: egy 1852-es intézkedés az öt helytartósági kerületben egészségügyi hivatalokat állított fel, s egészségügyi bizottságokat kapcsolt hozzájuk. A kétes megítélésű időszak a közegészségügy szempontjából egyértelműen fejlődést hozott hazánk történetében: az 1850-es évek kórházépítési programjának következményeként 4000 ágygal emelkedett a kórházi férőhelyek száma, a szintén ekkor létrejövő kötelező kör- és községi orvosi intézmény létrehozása nyomán pedig ötezerre csökkent az egy orvosra jutó lakók száma (az orvosok fizetését ráadásul a kincstár vállalta magára).<sup>39</sup>

### ***Az egészség fogalmát tematizáló szövegek a Vasárnapi Ujságban 1854–1860 között***

A (köz)egészség fogalmának meghatározása az 1850-es évekre már gazdag hagyománnyal rendelkezett a magyar orvosi szaksajtóban,<sup>40</sup> a *Vasárnapi Ujsággal* (és természetesen más lapokkal) azonban valami új kezdődik: ennek a hagyománynak közérthető értelmezése és programszerű közvetítése sajátos (Pákh Albert idézett cikkében is kifejtett) kulturális program és kontextus *részeként*. Tanulmányunkban ennek a folyamatnak a kezdetét vizsgáljuk a *Vasárnapi Ujság* első évfolyamainak segítségével. Vizsgálataink évkörét az 1854-es

<sup>35</sup> Például: Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története, 1770–1944*. Budapest, 2008.; Mayer Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1988. 382.

<sup>36</sup> Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 13–32.

<sup>37</sup> Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 50., 58.

<sup>38</sup> Bővebben: Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 109–113.

<sup>39</sup> Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 71.

<sup>40</sup> Vö. Gracza: *Magyarország közegészségügyi állapota*, id. mű.



indulástól a Bach-korszak (és az évtized) végéig, azaz 1860-ig tartó periódusban jelöltük meg. Ezt az időszakot a magyar sajtó szempontjából jól jellemzi Pákh Albert többször idézett cikke: „Midőn a Vasárnapi Ujság életbe lépett, akkor 5-6 említésre méltó magyar lap tengeté szomorú napjait. [...] *Tény az*, hogy az 1854–58 közötti 5 évet nevezhetni a dolgok új rendében a magyar szellemi mozgalmak újra ébredő korszakának [...] A »Vasárnapi Ujság« *előtt* volt összesen 8 lap és folyóirat; a »V. U.« *után* a mai napig [azaz 1858. novemberig – T. B.] támadt 48.”<sup>41</sup> A sajtótörténeti szakirodalom ezen a ponton is igazolja a Pákh Albert által mondottakat: valóban az új, modern magyar sajtó születésének és differenciálódásának időszaka ez.

A vizsgált időszakban a *Vasárnapi Ujság*ban 23 olyan cikket találtunk, amelyek az egészséggel kapcsolatos témaköröket dolgoznak fel. Érdekes képet mutat a szövegek tematikus megoszlása:

6 írás szól az „egészségi szabályokról”, vagyis a személyes egészségtudatosságról (a *higiéniáról*, vagyis a kulturális egészségfogalom *illness*-aspektusáról).

4 szöveg foglalkozik a ragályok, járványok (főként a cholera) kérdéskörével, az ellenük való védekezéssel stb. (vagyis a *közegészségüggyel*, illetve a kulturális egészségfogalom *sickness*-aspektusával).

4 szöveg mutat be az egészséggel-egészségüggyel kapcsolatos konkrét *intézményeket* (a bécsi tébolydát, a budai magántébolydát, a pesti gyermekkórházat és Siklósy Károly budai „vízgyógy- és testgyakorló intézetét”).

2 cikk tárgyalja a babonák, kuruzslók, sarlatánok témakörét (ezek között található azonban az egész korpusz leghosszabb írása, *A csodaorvosok és delejezők* című, négy folytatásban megjelent esszé).

2 írás tárgyalja az emberi test működését

2 szöveg foglalkozik az élő és halott állapot közötti különbséggel.

Egyetlen cikk foglalkozik az orvos alakjával és szerepével általánosságban.

Szintén egyetlen cikk mutat be konkrét orvosi bravúrt: Grosz Frigyes hat, szürkehályog miatt vak testvér szeme világát adta vissza.

Egy írás pedig a modern társadalom egy újdonságát, az intézményes beteg-, baleset- és életbiztosítást kapcsolja össze az egészséggel/orvoslás témáival.

Az írások imént ismertetett tematikus csoportosulása természetesen több okból sem tekinthető reprezentatívnak a korabeli magyar egészségdiskurzus szempontjából, *szimptomatikus* értéke viszont – véleményünk szerint – elvitathatatlan. A fontos tematikus csomópontok ebben a viszonylag csekély korpuszban is jól kirajzolódnak: (1.) lehangsúlyosabban az egészség megőrzésének/fenntartásának személyes és szociális „szabályai” (*illness/sickness*, illetve higiénia/közegészségügy), ezután (2.) az egészséggel kapcsolatos intézmények (különös hangsúllyal az „őrülteket” elkülönítő tébolydák), valamint (3.) a babonák/kuruzslók üzelmeit leleplező, az egészség fogalmától elkülönítő írások. A három tematikus csomópont közös jellemzője, hogy határhúzásokat, megkülönböztetéseket vezetnek: az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg.

### ***Babonák és kuruzslók: a jó és a rossz tudás***

A babonák/kuruzslók az érvényestől elkülönítendő érvénytelen tudást, a felvilágosodott polgári rend *másik oldalát* testesítik meg annak minden veszélyes, esetleges és kaotikus aspektusával. A *Csodaorvosok és delejezők* című cikksorozat első része például a következőket

<sup>41</sup> Pákh: A „Hírmondó”, id. mű.

jegyzi meg a sajátos spirituális módon gyógyulást kereső, eksztázisukban minden fegyelmezett, rendezett vonásukat levetkező *vonagló*k kapcsán: „Ezen emberek, miután magukat a lehető legnagyobb mérvben fölizgatták, egymásután vonaglászba estek, mialatt némelyek, a kik még látszólag birtokában voltak szellemi tehetségeiknek, önszántukból anynyira ki-nozták magukat, hogy rendes körülmények közt bele is halhattak volna. Az itt előfordult jelenetek valódi szégyenfoltjai a vallás és polgáriasodásnak, – furcsa vegyülete az ocsmányság, esztelenség és babonának.”<sup>42</sup>

A *babonák* című szöveg egyenesen a betegséggel (a szellemi vaksággal és az ebből következő veszélyekkel) azonosítja a babonákat, amelyek ellen gyökeres *orvoslás*ra lenne szükség.<sup>43</sup> Sötétség, vakság, veszély jellemzik a babonák és kuruzslók világát: ezzel szemben áll a világosság, orvosi szakértelem és (testi-szellemi) egészség, a modern, felvilágosodott tudás világa. A cikk érzéletes képből ábrázolja a határhúzás gesztusát: a babona sivatagában képződő oázisokként jelennek meg a felvilágosult, modern tudás zöld (azaz egészséges, termékeny, élő) szigetei.<sup>44</sup> A babonák és kuruzslás által meghatározott „rossz tudásból” következő életmód (és gyógymódok) több szöveg tanúsága szerint is egyértelműen különféle betegségek és járványok oka: „Tény az, hogy a nép a falukon többnyire tudatlanságból betegszik meg, és az is igaz, hogy célszerű oktatás által igen sok nyavalyát elkerülhetne, mellyek életét kurtítják, s az államot pedig hasznos tagjaitól fosztják meg.”<sup>45</sup> Más alkalommal: „A kolera-járvány azon sajátsággal bir, hogy különösen a rendetlen életmódot követő nép között villogja öldöklő fegyverét.”<sup>46</sup>

Fontos megjegyeznünk: a tudatlanság nem csak a helyes és alapvető higiéniai és közegészségügyi szabályok nem-ismerete miatt veszélyes. A rengeteg kuruzsló<sup>47</sup> a betegségek „rossz tudásból” sarjadó értelmezéseit (és gyógymódjait), az egészség *eltérő* fogalmát is terjeszti a nép körében, amely a babonás tudás hívéül szegődve egyenesen ellenáll a modern orvostudománynak és az egészség modern fogalmának. Vagyis a kuruzslók és babonák világának „rossz tudása” nem pusztán passzív tudatlanságot, hanem valójában *kulturális ellenállást* gerjeszt, óriási közegellenállást a modern egészségfogalom jegyében gyógyítani akarók számára: „Hány község volt eddigél is, mellynek keblében orvos lakott, s a nép nagyobb része mégis éveken át elbetegeskedett, elhalt anélkül, hogy fölkereste volna orvosát. Valóban bámulandó: mindenki jól tudja ez elfogultak közül, hogy a ruhának a szabó és a csizmadia, a szerszámnak a bognár és kovács a kiigazítója, de hogy megbomlott egészségének kijavítója a

<sup>42</sup> *A csodaorvosok és delejezők. 1. rész.* Vasárnapi Ujság, 1860. november 11. (46. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00350/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>43</sup> *A babonák.* Vasárnapi Ujság, 1854. május 28. (13.sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00013/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>44</sup> Vö. „És fájdalom! lehetne felhozni számtalan példát, mellyből kiderülne, hogy büszkén emlegetni szokott századunk felvilágosodása, az emberi nemnek csak egy igen kicsiny töredékére nézve áll, a nagyobb rész pedig, magában öreg Európánkban is, a babonák veszélyei között vakoskodik. Nagy szó, de igaz: századunk sokat dicsért felvilágosodása olyan, mint *Sahara*, amaz afrikai homok pusztá, csak imitt amott egy egy kis zöldélet, egyebütt homoktenger.” *A babonák*, id. mű.

<sup>45</sup> *A népnayavalyák közönségesebb okairól.* Vasárnapi Ujság, 1855. január 7. (1. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00045/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>46</sup> *Mikép Lehet a kolera-járvány lap pangó mérgét kikerülni?* Vasárnapi Ujság, 1855 szeptember 2. (35. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00079/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>47</sup> Vö. „A tudományok egy ágát sem gyakorolja tán annyi avatatlan, mint az orvosi tudományt, ezt a legrejtélyesebbet, legszentebbet mindannyi között!” Lásd: *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára.* Vasárnapi Ujság, 1858. március 21. (12. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00212/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

tanult orvos, azt nem hiszi. Inkább rábizzá magát egy világfutó kuruzslóra, egy obsitosra, egy vénasszonyra, mint értelmes orvosra, s inkább megiszsza amazok zagyva keverékét, mint a gyógyszerár tiszta szereit... Nem kell mondanom, hogy e balfogalmak kutfeje a kiskorúság, a műveletlenség. [...] Ti hivatottak, kikre e szent ügy bizva van, igyekezzetek minden áron népetek fogékony lelkére fölhozni a józan értelem napvilágát, s megszabadítani őt az előítéletek s babona daemonától, mi nélkül haszontalan várunk egy szebb jövő hajnalára.”<sup>48</sup>

A babonás „rossz tudás” elleni küzdelem tehát valójában nem passzív tudatlanok tanítását jelenti, hanem létező kulturális koncepciókkal szembeni harcot, kulturális kódok átírását, a modern egészségfogalom határának folyamatos kitolását, a „másik oldal” (bármennyire is jó szándékú) gyarmatosítását. Az ilyen értelemben felfogott explicit harc fogalma a 18. századi porosz felvilágosult abszolutizmus született *egészségrendőri* (orvosrendőri) koncepció,<sup>49</sup> mely a higiéniai és közegészségügyi intézkedéseket hatósági-hatalmi eszközökkel kívánja foganatosítani, és amely – nem meglepő módon – a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeiben is felbukkan: „Az illy csekélységnek látszó dolgokat némellyek tán kicsinyleni is fogják, mert nem gondolják meg, hogy könnyebb az életet és egészséget óvgyógymóddalag megtartani, mint az elvesztett visszahozni, vagy visszaadni. Nem gondolják meg, hogy a nép jólététől függ az állami jóléte, s hol a nép testben és lélekben szegény, ott az anyagi állapot csak teng és virágzásnak sohasem fog indulni, következésképen az állam sem lehet boldog és virágzó. Az illyenek azt sem gondolják meg, hogy a nép jóléte érdekében illyenképen működni, az orvosi rendőrségnek főfeladata.”<sup>50</sup>

A babonával és kuruzslókkal foglalkozó szövegek valójában a higiéniaival és közegészségüggyel foglalkozó cikkeiben foglaltak ellenoldalát tárják fel: a civilizálandó vadont. Valójában ugyanarról (ugyanarról a megkülönböztetésről) beszélnek, csak éppen a *másik oldalról*. Éppen ezért nem véletlen, hogy rendkívül szoros összefüggés (alkalmanként egy-egy szövegen belüli átjárás) is van a két szövegcsoport között.

## Rend és örület

Szintén fontos – már Foucault által is alapvetőként kezelt és részletesen elemzett<sup>51</sup> – megkülönböztetés megtestesítői a kórházak és tébolydák mint a testi és lelki betegségek elkülönítésére létesített intézmények. A tébolydák ápolójai a normalitás, az elfogadható szociális működés határán túljutott, elzárandó személyek, akiket ezek az intézmények a bennük uralkodó *rend* által gyógyítanak és vezetnek vissza a társadalom rendjébe – legalábbis *A bécsi tébolyda (örültek háza)*.<sup>52</sup> című szöveg szerint. (A bécsi tébolyda egyébként a cikk megjelenésekor a Lipótmezőn már tervezett magyar intézmény előképe.) A cikk legfontosabb állítása: a modern tébolyda nem büntet, hanem *gyógyít*, nem kizár, hanem *visszavezet* a társadalom rendjébe. Megjelenésre is szinte „kéjpalota”: „Bécs egyik legszebb pontján, még a város falán belől, délnyugotra, az ugynevezett *Brúnl-mezőn* 60,000 négyszögöl területű ligetkert közepén áll egy szép kétemeletes ház, melyet az ismeretlen első tekintetre kéjpalotának gondol. Ez a cs. kir. tébolyda, mely a benne uralkodó rend, czélszerű elintézés és kezelés

<sup>48</sup> *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

<sup>49</sup> Az egészségrendőri koncepcióhoz lásd: Kearns – Lee – Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147.

<sup>50</sup> A mérges növényeket népiskolákban is kellene ismertetni. *Vasárnapi Ujság*, 1859. november 20. (47. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00299/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>51</sup> Vö. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*, id. mű.

<sup>52</sup> *A bécsi tébolyda (örültek háza)*. *Vasárnapi Ujság*, 1858. március 21. (12. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00212/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

miatt, a külföldiek saját bevallása szerint, messze földön nem találja párját. [...] A szenvedő emberiség nevében örömmel üdvözljük azt, ha a sorstól így súlyosan meglátogatott szenvedő embertársaink eddigi elhagyott szánandó állapotára gondolunk. Hajdan e szerencsétlenek még ott is, hol számukra így intézetek állottak fenn, általában siralmas napokat láttak, midőn ellenökben a kemény bánásmód, a kényszerítő rendszabályok minden nemei, lánczok, békók és testi büntetések vétettek használatba. Most hála a kor szelidebb jellemének s a tudomány haladásának, e részben is örvendetes változások történtek s az eredmény mutatja, hogy kedvező sikerrel, mert e jótékony intézetek tagjai mindig számosabban térnek vissza az életbe, hogy ismét hasznos tagjai lehessenek családoknak s a polgári társaságnak.”<sup>53</sup> A cikkben foglaltak szerint tehát a normalitás/őrület megkülönböztetése nem végleges, hanem – a modern orvostudomány segítségével – átjárható, vagyis a modern orvostudomány (és a „kéjpalota”-tébolydát fenntartó állam) uralja (radikálisabban fogalmazva: konstruálja) magát a megkülönböztetést is. Mégpedig – és ez nagyon fontos – a cikkben foglaltak szerint az őrületen a „rend, célszerű elintézés és kezelés” által lehet úrrá lenni; a renden kívüliség, az őrület helyére be kell (és be lehet) vezetni a rendet éppen úgy, ahogyan a babona és kuruzslás terméketlen pusztaságában létre kell (és lehet) hozni a világos tudás termékeny oázisait.

Mind a babona, mind az őrület elkülönítése azt sugallja, hogy ezek a határhúzások egyszerre alapvetőek és ugyanakkor ideiglenesek, módosíthatók: van mód átjutni az egészség, a fény, a rend oldalára. Pontosabban szólva mindkét esetben a rend terjeszkedik, hogy pacifikálja a babona és az őrület vadonjait: a következőkben ezt a rendet vizsgáljuk meg. A rendet, amely a modern egészség fogalmában (is) testet ölt.

### ***Az egészség szabályai (az egészség mint rend)***

Az eddigiek rávilágítottak a *Vasárnapi Ujság*ban felépülő egészségfogalom két fontos aspektusára: az egészség egyrészt megkülönböztetés-alapú fogalom (mindig van egy „másik oldala”), másrészt pedig dinamikus, azaz elveszíthető és újra elnyerhető.

A higiéniaival és közegészségüggyel kapcsolatos (az egész korpusznak majdnem felét kitevő) szövegeket csak felületesen átolvasva is két újabb tanulság válik nyilvánvalóvá: egyrészt a szövegek fogalomalkotásának és -használatának, érvelésmódjának, sőt metaforáinak *egységessége*, másrészt pedig ezen egységes koncepció *viszonyoszerű* alaképlete. Röviden azt mondhatjuk, a *Vasárnapi Ujság* elemzett szövegei az egészséget alapvetően önmagunkhoz, kisebb mértékben másokhoz fűződő viszonyként határozzák meg. Mégpedig olyan viszonyként, amelyet alapvetően a mértékletesség, a tudatosság, a fegyelmezettség (egy szóval: a rend) határoz meg. Az egészség a modern polgári kultúra és morál egyik alapjaként valójában erkölcsi kérdés. Jól példázza ezt, hogy a számos cikkben visszhangzó egészség-meghatározás legtömörebben, definíciószerű pontossággal Baló Benjamin: *Erkölcsei tanítások. testi életünkre vonatkozó kötelességek* című szövegének III. pontjaként (*Az egészség iránt való kötelességek*) jelenik meg a *Vasárnapi Ujság* első évfolyamában.<sup>54</sup> Az egészségünk fenntartása iránt kötelezettségünk van, mert nem rendelkezünk szabadon testünkkel: kötelességünk azt a közösség (a *Vasárnapi Ujság* cikkeiben többnyire: a *nemzet*) javára a lehető

<sup>53</sup> *A bécsi tébolyda*, id. mű.

<sup>54</sup> Baló Benjamin: *Erkölcsei tanítások. Testi életünkre vonatkozó kötelességek*. Vasárnapi Ujság, 1854. november 26. (39. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00039/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

legjobb, leginkább munkaképes állapotban tartani.<sup>55</sup> Vagyis morális lényként kell természeti lény mivoltunkat uralnunk és megfékeznünk: *rendben* tartanunk.

Baló definíciószerű szövegét talán érdemes teljes egészében idéznünk:

„Az egészségre nézve következő nagy kötelességeink vannak.

1. Tartsunk szigorú mértékletességet, rendet minden élvezetben, nevezetesen ételben, italban, gyönyörűségeken stb., sőt a munkában is. Mindenféle élvezetben tanulhatunk az állatoktól, melyek közül egy sem mértéktelenkedik soha a természet ellen. Nincsen is közöttük undok betegség.

2. Uralkodjunk indulatinkon, azaz: a harag, félelem, irigység, bosszuvágy, s egyéb kedélymozgalmaktól ne engedjük magunkat elragadtatni, mert ezen állati indulatok, mint a féreg a plántát, úgy emészti az életet, és megtörtént már elégszer, hogy a harag-düh azonnal halálos gutaütést okozott.

3. Testünket munka s egyéb gyakorlatok által naponként erősítsük, mert a henyeség megrontja az ember vérének, elgyengíti, megrontja egészségét.

4. A tisztaságra öltöztetben és házbán főgondunk legyen, mert a tisztátalanság a testre sokféle betegséget hoz, akadályozván az izzadást, a mely pedig olyan szükséges mint a levegő az életre.

5. Ha betegségtől leveretünk, komoly kötelességérzettel törekedjünk egészségünket visszaszerezni, tapasztalt orvosok tanácsának pontos követése által, és legyünk csendesen türelmek, mert a türelmetlenség minden bajt nehezít.”<sup>56</sup>

Külső és belső mértékletesség és fegyelem, munka, szorgalom, tiszta öltözet és környezet, komoly kötelességérzet: a polgári középosztály önértelmezésének kulcsszavai állnak előttünk, valamint – cseppet sem mellékes kiegészítésként – annak hangsúlyozása, hogy betegség esetén mindenképpen orvoshoz (ráadásul hozzáértő, tapasztalt orvoshoz) *kell* fordulnunk.<sup>57</sup>

Az egészségért tehát *tennünk* kell, felelősek vagyunk állapotunkért. Pontos ellentéte ez a babonák és kuruzslók korábban bemutatott világában élők passzív predestináció-hitének (azaz egy *másik* kultúra attitűdjének), melyet a következőképpen mutat be a már idézett *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára* című szöveg: „Vastag hite van a népnek a praedestinációban: minek hivatnánk orvost – szól – ha az Isten akarja, úgy is meggyógyul! Azt, hogy igen sokszor önmaga hanyagsága oka betegek kora halálának, vagy szükség nélküli hosszas szenvedésének, soha sem hiszi el: az Isten elhozta végóráját – ugymond – s e hitében teljesen megnyugszik.”<sup>58</sup>

Baló tömör definíciójának elemeit (testi-lelki mértékletesség, tiszta ruházat, szellőztetett lakás, orvos feltétlen felkeresése panasz esetén) számos cikk visszhangozza akár egyes betegségek, akár járványok elkerülésének krédójaként<sup>59</sup> többnyire a babonák kapcsán

<sup>55</sup> Ez a koncepció természetesen szintén kölcsönzés, a felvilágosult abszolutizmus közegészségüggyel kapcsolatos diskurzusából származik.

<sup>56</sup> Baló: *Erkölcsei tanítások*, id. mű.

<sup>57</sup> A Baló maximáiban foglaltak (illetve témájuk) jelentőségét mutatja, hogy később, többé-kevésbé azonos tartalommal (egy Kubinyi Ágoston által kitűzött pályadíj nyertes munkájaként) tankölte-mény formájában is megjelentek. Szeberényi Lajos Egészségi szabályok című költeménye a követ-kező szakaszokból áll: Levegő, Ruha, Eledelem, Ital, Alvás, Indulatok. Lásd: Szeberényi Lajos: *Egészségi szabályok. 12 arannyal jutalmazott pályamű*. Vasárnapi Ujság 1855. december 30. (52. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00096/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>58</sup> *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

<sup>59</sup> Például: *A mértékletesség- és mértékletlenségről*. Vasárnapi Ujság, 1854. augusztus 13. (24. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00024/]; *Mellek a ragályos nyavalyák uralkodásakor szem*

bemutatott megkülönböztetés kontextusában, azaz szembeállítva a „nép”, az „alsóbb osztályok”, a „tudatlanok” felfogásával: „...a nép a falukon többnyire tudatlanságból betegszik meg”,<sup>60</sup> „a földmívelő nép öltözete, étele, itala és lakása gyakran előkészítő okok hazánkban a hályogra”,<sup>61</sup> „a kórok legirtózatossabb alakjai közönségesen a nép azon osztályában fordulnak elő, mely nyomor mellett a tudatlanság békóiban fetreng”.<sup>62</sup>

A „nép” az összes cikkben a társadalom alsóbb, tudatlan és – az egészség szempontjából (is) – civilizálatlan – civilizálandó rétegeként jelenik meg. Az írások soha nem hagyják szóhoz jutni, nem szólítják meg, mindig csak *róla* beszélnek mintegy a feje fölött, nyilvánvalóan a „művelt osztályhoz” szólva. (A legtömörebben talán a következő idézet fejezi ki mindezt: „Az államnak semmi nem állhat inkább érdekében, mint a nép egészségének s életének fenntartása, biztosítása; mert ezen osztály az, mely bennünket táplál, ez az embernek leghasznosabb, de egyszersmind legalsóbb s leglenézettebb része.”<sup>63</sup>)

A „nép” – mint láthattuk – egészen más világban él, mint a szövegek szerzői és feltételezett olvasói; az egészség szempontjából a babonák és kuruzslók, a „rossz tudás” világában, mely nem ismeri és nem is akarja ismerni a modern tudomány és intézmények „fényét”: a modern polgári kultúra alapvető mi / ők megkülönböztetése áll előttünk.

Ez a (fentebb „modern” jelzővel is illetett) 19. század derekán formálódó új kultúra alapvetően a városi középosztály formálódó mentalitásának, ízlésének, orientációs mintáinak és önértelmezésének kifejeződése volt, melyet általánosságban *modern polgári kultúrának* nevezhetünk. A városi középosztály<sup>64</sup> kultúrájának alapvető jelentésképző mechanizmusa éppen a *megkülönböztetés* volt, mely „megkövetelte a világ állandó és mindenre kiterjeszthető megkettőződését, a »mi« és az »ők« folytonos alkalmazását az élet összes dolgaiban”.<sup>65</sup> Az „ők” itt főként a középosztállyal azonosított „társadalomból” kizárt, a – gyakran alkalmazott metaforák szerint – káoszban, bűnbén, betegségben élő alsóbb osztályokat jelenti, a *rend* pedig a megkülönböztetés folyamatos alkalmazását.<sup>66</sup>

Mint láthattuk, az *egészség* fogalma is pontosan ezen logika szerint épül föl a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeiben. A tisztaságot, rendet, mértéktartást képviseli, hangsúlyozza és helyezi szembe a „tudatlan pórnép” mindezzel ellentétes, rendetlen, kaotikus, éppen ezért

*előtt tartandó szabályok?* Vasárnapi Ujság, 1854, 31. sz. [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00031/datum00845/cim200849.htm>] (letöltés: 2018. jún. 8.); *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű; *Mikép lehet a kolerajárvány lappangó mérget kikerülni?* id. mű.

<sup>60</sup> *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

<sup>61</sup> *Vakon született 6 testvér és a hályog hazánkban*. Vasárnapi Ujság, 1857. június 14. (24. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00172/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>62</sup> *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

<sup>63</sup> *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

<sup>64</sup> Amely egyébként, különösen Magyarországon, de hangsúlyosan nem csak itt, nagyon nehezen értelmezhető valóban egységes *társadalmi* kategóriaként. Vö. Faulstich: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*, 14–18.; Rossbacher, Karlheinz: *Literatur und Liberalismus. Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*. Wien, 1992. 44–65.; Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég, 2. évf. (1997.) 7. sz. 30–45.; Kövér György: *A középosztályi mentalitás kérdései*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006. 163. skk.

<sup>65</sup> Gyáni: *Az utca és a szalon*, 25.

<sup>66</sup> Frykman, J. – Löfgren, O.: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, 1987. 257.

*beteg* életmódjával a *testi higiénia* szintjén,<sup>67</sup> a modern orvoslás tudományos gondolkodásmódját pedig a butaság, babona szintén az „alsóbb osztályok” körében terjedő képzetével az egészségről való gondolkodás *szellemi* szintjén.<sup>68</sup> Nagyon röviden összegezve elemzéseinket azt mondhatjuk, hogy a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeinek egészségfogalma valójában a modern polgári kultúra (meglepően koherens) artikulációja. A korábban bevezetett terminológia szerint azt is állíthatjuk, hogy új *illness/sickness*-konceptiók kialakításának és korábbi konceptiókkal történő szembehelyezésének történetét tártuk fel.

### Exkurzus

Első pillantásra talán meglepő, mennyire nem fektetnek hangsúlyt a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent cikkek a „Mi az egészség?” kérdésre; egyetlen szöveg sem teszi fel explicit módon ezt a kérdést, és utalásszerű válaszokból is kevés akad.

Ha mégis fel szeretnénk tenni a „mi az egészség?” kérdését a *Vasárnapi Ujság* cikkei kapcsán, két különböző választ (és háttérükben két különböző emberképet) találunk. Az egyik válasz szerint az egészség tulajdonképpen a szervezet olajozott, hibátlan *működése*. Ennek háttérében a 19. század egyik legnépszerűbb, ember- és társadalomképet egyaránt formáló metaforája, a *gép* áll. Eszerint tehát az ember (és a társadalom is) alkatrészek szervezett egységeként funkcionál: „Illyek az emberi test tagjai. A szívet, tüdőt, agyat, gyomrot, májat és minden belrészt úgy lehet néznünk, mint gépeket, melyek egy magasb erő által munkásságba tételve, egy közös műhelyben közös célra dolgoznak, mint azt a teremő kívánja s a feldolgozandó anyagszerek természete hozza magával.”<sup>69</sup> Illetve: „Az emberi test szerkezetéről tiszta fogalommal birni, nemcsak az orvos kötelessége, hanem minden művelt emberé. E fogalom nélkül nem vagyunk képesek megfejteni számos bennünk keletkező igen természetes tünetet, s megfosztatunk azon fenséges ismeretektől, melyek világa csak akkor nyílik meg előttünk, midőn az emberi test gépezetének titkaiba tekintünk.”<sup>70</sup>

A másik válasz az egészséget az ember eredendő *állapotaként* határozza meg, ahogyan például Szeberényi Lajos korábban már idézett tankölteménye is:

„Gyermek, el ne feledd, áldni Istenedet,  
Ki egészségesnek alkotta testedet;  
De hogy e jótétet méltán megháláljad;  
Iparkodjál, hogy azt önként ne rongáljad.  
S hogy egészségedet bizton őrizhessed,  
Eme szabályokat tanuld és kövessed.”

Hasonló szemlélet tűnik elő a már szintén idézett *A népnayavalyák közönségesebb okairól* című szövegből is: „A természet minden életmódot, melyre az ember tulajdonkép rendelve van, egészséggel, erővel és hosszú élettel jutalmaz, a mennyiben ezek az életmódnak természetes következményei.”<sup>71</sup> Nyilvánvalóan különbséget kell és lehet tenni az egészség

<sup>67</sup> Például: *Az egészség iránt való kötelességek*. Vasárnapi Ujság, 1854. november 26. (39. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00039/datum01076/cim201082/cim301085.htm>]; *A népnayavalyák közönségesebb okairól*; *Egészségi szabályok. 12 arannyal jutalmazott pályamű*. Vasárnapi Ujság, 1855. december 30. (52. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00096/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>68</sup> Például: *A babonák*, id. mű; *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

<sup>69</sup> *A mértékletesség- és mértéktelenségről*, id. mű.

<sup>70</sup> *Valami az emberi élet- és bonctanból*. Vasárnapi Ujság, 1858. július 4. (27. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00227/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

<sup>71</sup> *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

mint Isten eredendő ajándéka és az egészség mint a természet eredendő „programja” között, mostani gondolatmenetünk szempontjából mégis közös vonásuk érdekes: mindkét koncepció eredendő, természetes *állapotnak* tekinti, amelyet aztán az élet útját járó ember megtartat és el is ronthat.

Akár a gépezet zavartalan működéseként, akár Isten, akár a természet eredendő ajándékaként tekintjük azonban az egészséget, a *Vasárnapi Ujság*-cikkekben hangsúlyozott szempont az egyes ember felelőssége lesz annak vonatkozásában, hogy azt ne rontsa el. Az igazi kérdés tehát: hogyan működik, *hogyan* tartható fenn az egészség (hogyan kerülhetők el a betegségek). Az egészség fenntartása pedig nem más, mint a *rend* fenntartása: kizárása mindennek, ami beteg, kaotikus és bűnös. Az egészség – elemzéseink tanúsága szerint – alapvetően viszonyokat létrehozó *folyamatként*, kulturális gyakorlatként értelmezhető.